

A. RĂDULESCU

ATELIERE CERAMICE MILITARE DE-A LUNGUL DUNĂRII DE JOS

Cercetărilor arheologice din ultimii 25 de ani efectuate în Dobrogea într-un mare număr de aşezări romane, li se integrează organic şi acelea de pe întreaga întindere a malului drept al Dunării de la Durostorum şi pînă la vărsarea fluviului în mare, cu rezultate ale căror implicaţii în viaţa economică a provinciei îngăduie unele determinări directe legate de activitatea meşteşugărească a unităţilor militare. Unul din aspectele vieţii meşteşugăreşti, civilă sau militară, se poate pune în lumină în această parte a întinsei frontiere din îndepărtatul colţ nord-estic al imperiului, graţie, pe de o parte cuptoarelor de ars ceramică, cercetate în puncte ca Altinum-Oltina, Dinogeţia-Garvăn, sau Noviodunum-Isaccea, pe de altă parte, imenselor cantităţi de materiale din pămînt ars apărute în săpăturile efectuate în majoritatea centrelor de epocă romană din sistemul de fortificaţii a frontierei imperiale de la Dunărea de Jos. În chip special, atenţia ne este reţinută de materialul ceramic folosit în construcţii (cărămizi, ţigle, olane etc.) cu şampilă care atestă activitatea meşteşugărească pe *limes*-ul dunărean a legiunilor sau unităţilor auxiliare în Scythia Mică. Folosind suma datelor istorice, epigrafice şi arheologice, vom încerca a determina centrele militare în care s-au produs materiale ceramice, considerînd ca fiind de un interes sporit şi pentru identificarea formaţiunilor militare care au staţionat pe *limes*.

Înfiinţată pentru paza acestui ţinut îndepărtat al imperiului, încă din vremea lui Augustus, *Classis Flavia Moesica*¹ îşi dovedeşte activitatea în domeniul producţiei ceramice în mai multe puncte de staţionare de pe malul drept al Dunării Inferioare prin mari cantităţi de cărămizi

¹ RE, 3, col. 2647—2648; V. Pârvan, *Getica*, p. 596; *Ist. Rom.* I, Buc. 1960, p. 296, 484, 486, 522; R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 61.

necesare diverselor construcții. Astfel un *hypocaustum* amenajat din cărămizi, între care peste 20 de exemplare purtând ștampile variate și cu inscripții diferite ca formă, dar toate cu numele flotei dunărene, a fost descoperit de curînd la Noviodunum². Putem reține două forme: CLASSIS F(lavia) M(oesica) și CL(assis) FL(avia) MY(sica). Tot la Noviodunum, în necropola cetății, a fost găsită împreună cu o altă cărămidă cu ștampila flotei și o monedă de la Vespasian³. Această descoperire constituie un reper util pentru încercări viitoare de orientare în problema epocii de funcționare a unor ateliere ceramice pe lângă centrul de staționare al flotei de la Noviodunum.

Desigur nici apariția fragmentelor de cărămizi ștampilate, în cazul așezării de la Noviodunum ca și în celelalte cazuri despre care vom aminti, nu constituie o dovadă suficientă a funcționării în centrul respectiv a unor *officinae* militare. Dar, abundența mărturiilor, descoperirea lor în cetate sau în imediata ei apropiere, existența în zonă a condițiilor optime de funcționare al atelierelor și, adăugăm neapărat, dacă ținem seama de importanța strategică a centrului de la Noviodunum ca punct de staționare a flotei de pe Dunăre atunci avem toate motivele să credem că viața meșteșugărească militară s-a ilustrat la vremea respectivă cu ateliere ale căror urme nu se vor mai lăsa mult căutate în cadrul cercetărilor viitoare. Descoperiri recente în stațiunile de pe malul Dunării ne permit, în acest stadiu al cercetărilor noastre să luăm în discuție două fragmente — unul de cărămidă, cel de al doilea de țiglă. Desigur numai un singur fragment este departe de a ne convinge că a fost fabricat în acel punct, dar socotim că nu acest aspect este important, important fiind faptul atestării pe baza ștampilelor a unor formațiuni militare în aceste stațiuni și care demonstrează implicit că acea unitate sau subunitate militară își avea atelierile sale ceramice. Indiferent unde va fi funcționat, atelierul a existat iar produsele puteau fi vehiculate pe Dunăre în diverse puncte. Cu atît mai mult, va fi greu de fixat centrul de producție deoarece pe lângă cuptoarele cunoscute pînă acum în așezările de pe malul Dunării nu s-au găsit încă resturi de produse ștampilate. Cît privește produsele diverselor ateliere care vor fi funcționat în interiorul provinciei este mai greu de crezut că vor fi ajuns pînă la Dunăre. Atît drumurile cît și greutatea materialelor de construcție îngăduiau mai puțin vehicularea lor. Ar rămîne deci de admis, ipotetic, că cele două fragmente ceramice ștampilate pe care le vom discuta, fie vor fi ajuns în locurile de descoperire pe calea apei, fie sînt produse pe loc. Oricum aria lor de răspîndire se circumscrie *limes*-ului din părțile Dunării Inferioare.

² SCIV 1—2, 1954, p. 181; I. Barnea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, în MCA, IV, 1957, p. 165, fig. 13; I. Barnea, B. Mitrea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum — Isaccea*, în MCA, V, 1958, p. 159; Gheorghe Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, B. Mitrea, *Șantierul arheologic Garvăn*, în MCA, VII, 1961, p. 595.

³ E. Bujor, S. Gavrilă, *Săpăturile de salvare din cimitirul roman de la Isaccea*, în MCA, VII, 1961, p. 396.

Primul fragment, cel de cărămidă, din pastă bună și de culoare roșie închisă, cu litere reliefate într-un cadru dreptunghiular imprimat în pasta crudă, s-a descoperit mai de mult la Izvoarele-Pirjoaia, sat așezat în sud-vestul Dobrogei, pe malul Dunării, despre care, se crede că poate fi identificat cu antica *Sucidava*⁴. În ștampilă, distingem grupul de litere COCVS. Ni s-a părut verosimil să reconstituim CO(hors I) C(laudia) V(eterana) S(ugambrorum) sau S(ygambrorum), unitate militară al cărei nume ne este cunoscut și din alte documente ce provin din stațiunile de pe Dunăre⁵. Se știe că această unitate a staționat în Moesia Inferior între anii 26—27 pînă în 86 e.n.⁶, avînd sediul la Durostorum, în apropierea căruia se află satul Izvoarele — antica *Sucidava*⁷. Soldații cohorței de *Sugambri* și-au organizat în apropiere, poate chiar în mai multe puncte de pe Dunăre, ateliere pentru producția de cărămizi, țigle, olane etc.

Cel de al doilea fragment, aparține unei țigle. Ștampila se conservă în bună parte. Fragmentul a fost descoperit la Sacidava în cadrul campaniei de săpături din vara anului 1972⁸, în pămîntul de umplutură de lîngă zidul de incintă.

Într-un cadru dreptunghiular puternic imprimat în pastă se disting clar literele în relief scrise invers ICIL. Latura din dreapta spartă a făcut să dispară începutul inscripției. Reconstituim totuși aproape sigur Coh(ors) I. CIL(icum).

Această unitate este atestată după anul 100 e.n. în Moesia Inferior de mai multe izvoare⁹. În cazul nostru, fragmentul ștampilat ce atestă numele acestei cohorțe nu numai că înlătură orice îndoială privind cadrul geografic al Moesiei Inferioare în care a activat cohorta de cilicieni¹⁰, dar aduce știrea unică pînă acum privind existența atelierului ceramic ce-i aparținea.

⁴ RE, S.v. *Sucidava*, col. 560 ; D. M. Ionescu (Dobrogeanu), *Dobrogea în pragul veacului al XX-lea*, Buc. 1904, p. 529 ; P. Diaconu, în *Biserica ortodoxă română*, LXXXI, 1963, p. 546—550 ; V. Culică, în SCIV, XVII, 1966, p. 189—195 ; R. Vulpe, *La limite meridionale de la province Romaine de Scythie*, în *Studia Balcanica. Recherches de Géographie historique*, I, Sofia, 1970, p. 43—44.

⁵ CIL, XXI, nr. 44 și 78 ; cărămida din Kutlovița, în CIL, III, 12529 ; *Revue archéologique* 1927, nr. 95 — inscripție care îi atestă prezența sa în Frigia, pe vremea lui Hadrian, unde se transferase din Moesia Inferior.

⁶ W. Wagner, *Die Dislocation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 185.

⁷ *Sucidava*, respectiv Izvoarele-Pirjoaia se află la nord-est de *Silistra-Durostorum*, cu circa 10—12 km.

⁸ Săpăturile inițiate și subvenționate de Muzeul de arheologie Constanța, sînt conduse de către C. Șorpan căruia îi mulțumesc aici că mi-a îngăduit să folosesc acest fragment de țiglă cu inscripție.

⁹ CIL XVI, 78, (descoperită la Giurgiu) ; I. Venedicov, în *Izvestia*, Varna, IX, 1953, p. 61—68 ; CIL, III, 14437, 2 ; D. Tudor, *Cohors I Cilicum in Scythia Minor și Taurida în Analele Universității C. I. Parhon, București*, Seria Științe Sociale și Istorie, 5, 1956, p. 50 și urm.

¹⁰ D. Tudor, *op. cit.*, cu ale sale considerații, care, la vremea apariției articolului, implica atîtea rezerve.

Localizate cu aproximație în jurul Dinogetiei-Garvăn, atelierile cohorței a II Mattiacorum au fost active în sec. II., dar cele mai importante centre militare cu numeroase ateliere de produs ceramică, rămân *Troesmis* și *Durostorum* — primul, reședința pentru scurtă vreme a legiunii a V-a Macedonica¹¹, cel de al doilea a legiunii a XI-a Claudia¹².

Descoperiri ocazionale cît și unele săpături de salvare făcute în puncte mai apropiate sau mai depărtate de *Troesmis* (ca de exemplu *Histria* iar recent la *Callatis*) au pus în lumină țigle cu ștampila legiunii a V-a Macedonica. Dar pînă la această dată nici o descoperire nu permite localizarea vreunui atelier ce-i aparținea. Nu este exclus însă ca în cazul cuptorului de la *Telița*¹³, din zona rurală a *Troesmisului*, unde s-a găsit o instalație bine conservată cu depozitul de proiectile alături din lut, să avem dovada unor officinae de caracter militar strîns legate de activitatea în acele părți a vreunei unități dislocate de la *Troesmis*.

În chip firesc dovezile privind activitatea meșteșugărească, ceramică, a legiunii a XI-a Claudia, a cărei prezență la *Durostorum* a însemnat un timp de mai multe veacuri sînt mult mai numeroase, atestînd o activitate cu mult mai prolifică.

În colecții de stat sau particulare se află o mare cantitate de fragmente de țigle, cărămizi, olane etc., cu ștampile¹⁴ provenind din zona aferentă *Durostorum-ului*. Ele se prezintă într-un repertoriu foarte interesant ca formă și manieră de redat numele legiunii. Cu sau fără ligaturi, scrise normal sau invers, cu litere drepte sau cursive, totul demonstrează o variată și îndelungată preocupare al meșterilor soldați în atelierile legiunii. Că au existat numeroase ateliere în zona învecinată a orașului de reședință a legiunii nu mai este nevoie să o spunem. Pe o arie întinsă la nord sau la sud, — de-a lungul *Dunării* — au fost descoperite materiale ce atestă direct intensă activitate a unor ateliere militare, fiecare avîndu-și ștampila proprie, ceea ce se deduce prin diferențele de formă a cartușului, a literei sau al conținutului. Să cităm cîteva exemple mai interesante :

1. — LEG(ionis) XI CL(audiae) FIG(linae) KAS(tris)
2. — LEG(ionis) XI (Claudiae) P(iae) F(idelis)
3. — LEG(ionis) XI CL(audiae) F(iglinae) TRA(ns) M(ariscae).

¹¹ RE, col. 1574 : sub *Claudius Leg. a V-a Macedonica* se afla la *Oescus*, sub *Nero*, în orient (*Pont* și *Armenia*) apoi în *Iudeia* ; odată cu *Vespasian* revine la *Oescus* și spre sfîrșitul domniei lui *Traian* va fi mutată la *Troesmis*. Aici va sta pînă sub *Marcus Aurelius*. Vezi și *Ptolemaios* III, 10, 5. Gr. Tocilescu, *Monumente epigrafice și sculpturale*, p. 68 și urm ; A. Betz, în RE, s.v., *Troesmis*, col. 591 și urm.

¹² *Ptolemaios*, III, 10, 3 ; *Itin. Ant.*, p. 223, 4 ; *Not. Dign., Or.*, XL, 33—35 ; RE, col. 98. Pentru diferitele cărămizi ștampilate, vezi și 12526 și Dessau, ILS, 9112 ; R. Vulpe, I. Barnea în, *Din istoria Dobrogei*, II, passim.

¹³ Săpăturile la cuptorul de la *Telița* a fost executată de către S. Gavrilă, care a avut amabilitatea să-mi pună la dispoziție note, planuri și fotografii.

¹⁴ Între colecțiile mai importante reținem : Colecția P. Papahagi de la *Silistra*, a lui V. Culică, acum la *Călărași* ; Colecțiile Muzeului „Ialomița“ din *Călărași* și ale Muzeului de arheologie *Constanța*.

Atelierele acestei legiuni, dovedite prin cărămizi șampilate se află chiar și în orașele de pe litoral la Tomis, la Callatis, ca să nu mai amintim de unele descoperiri din dreapta Dunării, la Cuza Vodă lângă Că-lărași sau la Drajna de Jos ¹⁵.

Numeroase sînt dovezile despre funcționarea unor ateliere ceramice militare și pentru o altă legiune a cărei prezență la gurile Dunării este de dată mai recentă. Din literatura arheologică mai veche rezultă că s-au făcut numeroase descoperiri de cărămizi șampilate cu numele legiunii I-a Italica nu numai între frontierele fostei provincii ci și în afara ei ¹⁶. Amintim că în tegulariul Muzeului de arheologie Constanța se păstrează două exemplare cu șampila acestei legiuni. Pe șampila primului exemplar se poate citi LEG(ionis) I ITALI(cae).

Al doilea fragment provine de la Callatis — fără să postulăm prin aceasta existența vreunui atelier aici, deși s-a descoperit un cuptor de ars ceramică ¹⁷ — și are pe el literele LEG I. Evident LEG(ionis) I ITAL(icae).

Tot din literatura mai veche știm că s-au descoperit la *Dinogetia*-Garvăn, la Niculițel lângă *Noviodunum*, cît și în împrejurimile Troesmi-sului cărămizi șampilate cu numele legiunii I *Iovia Scythica* ¹⁸.

Sub împăratul Anastasius efortul militar al imperiului la Dună-rea de Jos ilustrat și de construcțiile militare, atelierele ceramice pen-tru materialele de construcții sînt bine atestate ¹⁹. Lăsînd deoparte des-coperirile lui V. Pârvan de la Histria, cu cărămizi ce purtau șampila lui Anastasius, ne oprim aici asupra celor descoperite la *Dinogetia* ²⁰. Sînt mai multe exemplare ce diferă ca formă și tip — semn al provenien-ței lor din ateliere diferite. Textul tuturor inscripțiilor este în limba latină, dar mai totdeauna incomplet. O singură șampilă din lotul de la *Dinogetia* are imprimat corect textul :

+ Imp] ERAT(or) ANASTA(sius).

Deasupra și dedesubtul acestui text sînt imprimate literele TIN, pe care inițial cercetătorii nu le-au putut interpreta corect. Dar, o des-coperire ulterioară, cu un text mai complet a permis o reconstituire

¹⁵ Gr. Florescu, în *Capidava*, București, 1958, p. 15, nota 2.

¹⁶ *Ist. Rom. I*, p. 372; 520 și 521, fig. 115.

¹⁷ C. Iconomu, *Cercetări arheologice la Mangalia și Neptun*, în *Pontice I*, Constanța, 1968, p. 235 și urm.

¹⁸ *Itin. Ant.*, o menționează ca pe un toponim: Scythica. De fapt este *Leg. I Iovia Scythica*, care împreună cu *Leg. II Herc.* își aveau sediul în Scythia — prima la Troesmis, secunda la Noviodunum. *Not. Dign. Or. XXXIX*, 32—34, cu deosebirea că le inversează sediile. *REVUE*, col. 1407; C. Moisil, *O nouă inscripție găsită în Dobrogea*, în *Convorbiri literare*. XXXIX, 1905, nr. 6, p. 564; V. Pârvan, *Salsovia*, București, 1906, p. 26; Gh. Ștefan, în *Balcania*, VII, 1944, 2, p. 344—348.

¹⁹ Theophanes, *Chronographica*, AM, 5994, Bonn, 1839, p. 222, r. 3—4 (= C. de Boor, Leipzig, 1883, p. 143, r. 26—27), cf. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, t. I-ère : De l'Etat romain à l'Etat byzantin (284—476), Paris, 1959, p. 89—90; P. Lemerle, *Invasions et migrants dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIII siècle*, în *Revue historique*, t. 211, 1954, p. 283—284, *Ist. Rom. I*, p. 597—599; I. Barnea, în *Din istoria Dobrogei*, II, p. 409—415.

²⁰ I. Barnea, *Contribution the Dobrudja history, under Anastasius I, in Dacia*, NS, IV, 1960, p. 363—367.

verosimilă. În pavimentul basilicii de sec. VI e.n. de la Dinogeția s-a identificat o cărămidă ce purta într-un cartuș cu chenar simplu inscripția: + (Pius) INPE(ra)TOR ANASTASIUS. Pe marginea de sus cît și pe cea de jos a cărămizii este clar imprimat centrul A TINA²¹. Corectînd o ipoteză mai veche I. Barnea presupune fie că aceste cărămizi au fost aduse la Dinogeția din centrul de la Altinum-Oltina unde recent s-a descoperit un important complex de cuptoare pentru ars cărămizi datînd din sec. V²², fie că un detașament al unității militare numită în *Not. Dign. Or.* XL, 28, *Milites nauclarii Altinenses* cu sediul la Altinum²³, vor fi fost detașați chiar la Dinogeția unde au produs pe loc cărămizile. În oricare situație ne-am afla, cert este că au funcționat în vremea lui Anastasius în Dobrigea mari officinae militare, cu precădere pe *limes*.

Suita atelierelor de pe *limes*-ul dobrogean al Dunării va fi fost de bună seamă mai mare. Am inserat aici datele mai sigure furnizate pînă în prezent de descoperirile de pe *limes* și din marile orașe ale Scythiei Mici, dar subliniem că am folosit numai știrile furnizate de literatura arheologică sau cele aparținînd colectivului de cercetători de la Muzeul de arheologie Constanța. Publicarea tuturor descoperirilor va fi extrem de interesantă pentru noi fiindcă alături de cele amintite aici vor întregi un tablou sinoptic privind repartiția pe *limes* a atelierelor de produs ceramică — în special materialele de construcție de pămînt ars ce au o mare importanță pentru cunoașterea vieții economice a provinciei.

Materialele ceramice cu inscripții se dovedesc pentru Dobrogea romană, pînă acum, ca fiind aproape în exclusivitate militare. Alături de ceramica anepigrafă — ce se descoperă pretutindeni în cantități masive pe *limes*, ca rezultat al activității fie al atelierelor militare²⁴, fie și al unora civile — a jucat un rol deosebit în efortul edificator susținut pe întreaga durată a stăpînirii romane.

Problema cunoașterii în detaliu a activității meșteșugărești militare și civile pentru Scythia Minor, constituie o preocupare de prim ordin a specialiștilor în acest domeniu. Dar, compartimentul atelierelor ceramice se dovedește a fi cel mai puțin cercetat pînă acum, iar cele cîteva considerații sumare inserate aici, nu fac decît să jaloneze începutul unor investigații mai aprofundate.

²¹ I. Barnea, *Nouvelles considerations à l'histoire de la Dobroudja sous Anastase I-er*, în *Dacia*, NS, XI, 1967, p. 355—356, fig. 1.

²² M. Irimia, *Cuptoarele romano-bizantine de ars ceramică de la Oltina (jud. Constanța)*, în *Pontice* I, 1968, p. 379—407.

²³ Menționată și de Procopius, *De aedif.*, IV, 7, 11, sub forma.

²⁴ RE, IX, 2, col. 1460—1461; H. Blümner, *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern*, vol. II, Leipzig, 1879, p. 9—22; 29—31. Relativ la activitatea cărămidărilor este foarte importantă lucrarea lui H. Nissen, *Geschichte von Novaesium, in Boner Jahrbücher. Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande*, Heft, 111/112, 1904, p. 85, iar pentru organizarea activității meșteșugărești militare vezi Erich Sander.

ATELIERS MILITAIRES CÉRAMIQUES, LE LONG DU BAS-DANUBE

Résumé

Les découvertes archéologiques effectuées les dernières 25 années au bord du Bas Danube, dans la zone de l'ancienne province de Scythia Minor, ont rendu possibles des recherches dans un secteur de la vie économique romaine très peu connu jusqu'à présent : l'activité artisanale militaire. Le l'ensemble de la vie artisanale, nous nous sommes arrêtés à esquisser quelques considérations, axées sur des découvertes d'objets céramiques estampillés, concernant les matériaux des constructions militaires — respectivement les ateliers céramiques. Ainsi les différentes légions ou formations militaires prouvent leur activité artisanale dans un grand nombre de centres. La plupart ne peuvent être rigoureusement fixés sur la carte de la Dobroudja. Mais on considère que ce fait est de moindre importance. Importante est l'attestation en soi-même de l'une ou de l'autre des unités militaires qui ont activé en Dobroudja romaine et l'apparition d'une estampille sur des briques, tuiles ou tuyaux en terre cuite, constitue la preuve péremptoire du fonctionnement de certains ateliers que l'estampille représentait.

L'activité de la flotte du Danube, Classis Flavia Moesica, a laissé des preuves de son activité artisanale aux plusieurs endroits du Bas-Danube dont le plus important est Noviodunum.

De Sacidava provient un fragment de brique portant l'estampille COCVS — reconstituée : Co(hors I) C(laudia) V(eterana) S(ugambrorum) ou S(ygambrorum).

Les fouilles récentes de Sacidava ont mis à jour un document céramique qui, selon toutes les probabilités, attestait Coh(ors) I — CIL (icum).

Grâce à des découvertes plus anciennes ou plus récentes, nous connaissons des aspects de l'activité artisanale déployée par la IIe Cohorte Mattiacorum et pour les Legions Ve Macédonica (Troesmis) et XIe Claudia (Durostorum), la ligne du Danube a fait voir un grand nombre de matériaux pour constructions céramiques qui en attestent la présence ; quant à la partie intérieure de la province et au littoral, il existe les mêmes attestations.

La Légion I Italica et la Légion I Iovia Scythica ont également eu des ateliers aux plusieurs endroits, en special le long du Danube — mais en ce qui concerne la Légion I Italica, il en existe des preuves à Callatis.

L'époque de l'empereur Anastase a été extrêmement prolifique pour les ateliers de certaines unités militaires d'Histria et de Dinogétie.

Du dernier centre proviennent des briques marquées du nom de l'empereur mais aussi du nom d'Altinum ce qui a déterminé les spécialistes à supposer que ou bien les briques ainsi marquées étaient apportées sur la voie fluviale du Danube ou bien quelque sous-division d'une unité militaire (peut-être des Milites Nauclarii Altinenses) aurait été détachée à Dinogétie où elle aurait créé une officina.

L'importance de la vie artisanale, en général, est grande. Les débuts, pour la Dobroudja romaine, en ont été faits tout en marquant ces premiers centres d'activité militaire artisanale. On préconise la concentration des efforts pour tirer au clair les problèmes, si obscurs jusqu'à présent, de ce secteur économique.